

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Галина БУРЛАКА
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 11

Серія

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ ТВОРИ

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (15 УКР)
Г91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Галина БУРЛАКА

Автори передмов: Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Галина БУРЛАКА

Автор коментарів: Галина БУРЛАКА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2008
- © Жулинський М., Бурлака Г., передмови, 2008
- © Бурлака Г., коментарі, 2008
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2008

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ

ОСТАННІ РОМАНИ Г.СЕНКЕВИЧА. Читані в львівському “Клубі русинок” 14(26) і 17(29) червня 1895 р.

I

Генрик Сенкевич — тепер одна з видатніших фігур літературного світу не тільки польського, але й всесвітнього. Для нас же, як для народу, стількома різнорідними зв'язками зв'язаного з народом польським, він має тим більший інтерес. Правда, наші відносини до польщини наслідком історичних і сучасних фактів виступають переважно в формах громадської й культурної боротьби, але се не виключає, а навіть побільшує той інтерес, який має для нас все видатніше в громадським і культурним житті польським, як, з другого боку, пильно слідимо за культурним життям іншої сусідньої й близької громади — російської.

Сенкевич, що тепер ще іно в розцвіті сил (р. 1847), розпочав свою діяльність оповіданнями з сучасного селянського побуту*, оповіданнями, де симпатії автора лежали по стороні народу супроти т. зв. інтелігенції. В 80-х рр. він вдається в історичну белетристику і результатом з'являється його звісна трилогія з часів Хмельниччини*, де виступив він вельми талановитим ілюстратором традиційної, шляхетської Польщі; тож і не диво, що його трилогія в українських сферах, не вважаючи на всю талановитість, не знайшла симпатичного відгону. Покінчивши з апотеозом давньої шляхти, переходить Сенкевич до малювання сучасної, сучасного вищого світу польського. 1890-го р. з'являється його просторий роман “Без догмату”, 1893–1894-го р. ще більша “Родина Поланецьких”. Сим двом важним утворам я й хочу присвятити свою статтю.

Романи ці зв'язані не тільки часом написання і спільною сферою своїх малюнків. Вони малюють ту саму громаду в близькі, остатні роки; деякі особи виступають в обох — се польська аристократія з королівства, варшавський т. зв. світ; представляючи незвичайно цікаву галерею портретів з цієї сфери, обидва мають головну свою вагу в психологічних проблемах — се процес вироблення у сучасного інтелігента теоретичних і практичних підвалин світогляду, що переходить на границях молодості і т. зв. зрілих літ, між 30 і 40 роками. В обох романах головною ареною виступає душевна сфера такого інтелігента, і се душевне життя в обох розвивається на ґрунті відносин до жінчини, а та змальована і тут і там всіма фарбами ідеалу. Все інше окруження, вся багата галерея портретів, часто по-мистецьки змальованих, має другорядне значіння, має лише служити тим основним психологічним задачам.

II

В найбільш простій, а разом в найбільш повній і щасливій формі визначається се в першій романі “Без догмату”, романі, що може уважатись *chef d'oeuvre* -ом [найвищим досягненням] Сенкевича, а разом признаний за одну

з перлин сучасної всесвітньої скарбниці літературної. Він уложений весь в форму дневника героя — форму дуже невдячну; інтрига роману дуже проста і розказана в значній мірі формою оповідання, а не діалогу, фігур небагато, і психологічний аналіз героя над собою йде через увесь роман нічим не прикритий, незвичайно тонкий і широкий. Треба було незвичайно майстерного виконання, щоб ся безконечна протоналізація тонких вібрацій нервових не знула читача, і се треба признати автору. Правда, часами ці протоколи стають трохи довгими і важкими, але глибина аналізу, оригінальність і разом натуральність вражіння викупають се і дають роману право на назвисько класичного утвору.

Герой роману — потомок багатой й аристократичної родини Леон Плошовський, вихований за границею, переважно в Римі, своїм батьком, талановитим, хоч і непродуктивним дилетантом-любителем штуки, визначається і він незвичайно тонкою духовою чи нервовою організацією; багатою задатками талантів вдачею, але разом дилетантизмом, поверховістю. Скептицизм роз'їв традиційні принципи, вложені в нього вихованням, не давши натомість нічого. “Я скептик в квадраті, — каже він за себе, — се значить, що я скептично приймаю навіть свій власний скептицизм”. Наслідком сього — повний нігілізм духовий, пустота, існування “без догмату”. Се розуміє й сам герой; тонка вигострена аналітична вдача дає йому можливість ясно і тонко розуміти свою вдачу, й се побільшує тільки його муку. “Мені взагалі здається, — каже він, — що я людина, може, трохи попсована, але порядна, чи, краще сказати, така, що поки що висить в повітрі, не опираючись на жадні догмати, чи то релігійні, чи громадські. В мене нема мети, якій я міг би присвятити своє життя, тому мені так і погано. Коли йде до розв'язання якоїсь задачі життя, мій скептицизм відбирає в мене сили, ум, заплутується в лабіринті дрібниць, воля не має на чому опертись, і вчинки мої залежать почасті від моїх нервів, почасті від зверхніх обставин”. Одинокий регулятор, який знаходить в собі він, се естетичне почуття, що здержує його від неестетичних збочень; не дає йому розминутись з карним кодексом, як він зауважує; коли він зводить жінку Девіза, його непокоїть тільки мізерне поводження її чоловіка; “я хотів би краще, — каже він, — щоб сей чоловік не був таким нужденним, хорим, одно слово — не був таким бідним сопляком. Я маю препогане вражіння, наче ніби вдарив паралітика”.

Плошовський розуміє своє становище, розуміє свої сили і свою неміч зробити що-небудь з ними. Причина — неміч волі; він знає, що “добрі люди” жалкують, що він нічого не хоче робити, і зауважує: “Добрі люди не уважають, що треба вміти захотіти”. Се почуття його тяжко мордує, непокоїть, він надає собі саркастичний титул “генія без портфеля”, а причину шукає по расових ознаках, в слов'янській непродуктивності, *improductivité slave*, в польськiм характері¹, то просто в дегенерації. “Я родивсь на світ

¹ “L'improductivité slave може існувати само собою, а геній без портфеля — сам собою, се наш справжній привіслянський овоч. Це розкажу — ім'я моє леґіон. Я не знаю жадного кутка землі, де пропадало б даремно стільки блискучих талантів, де й ті навіть, що дають дещо, давали так мало, нечувано мало, як порівняти з тим, що дав їм Бог”.

з дуже вразливими нервами, що обточила культура цілого ряду поколінь”, — зауважує він спочатку, і потім не вертається до сеї думки про дегенерацію.

“Я думав не раз, — каже Плошовський, — що якби не мав маєтку, то я мусив би за щось узятись”. Але дідичне багатство визволило його від потреби братись за щось і при браку енергії лишило серед тієї громади, для якої існують самі свята без буденних днів, без жадної мети, окрім втіхи. “В великосвітськiм порожнім житті, — каже він, — яке провадимо всі ми, що не ставимо перед собою жадної високої мети, не віддаємося жадній високій ідеї і разом з тим не маємо потреби працею заробляти на кавалок хліба, — жінщина ніколи не злазить з сцени — всі ми на неї дивимось, до віку до неї лицяємось і нарешті так до неї при звичаємось, що залічуємо до звичайних гріхів життя”. Отее “заняття” тих сфер стає фахом і Плошовського, що й культивує його з великим успіхом, поновляючи репутацію свого батька не оборного Леона, *Leon l'invincible*. На сім же ґрунті і зустрічається сей герой “без догмату”, ріжнорідно освічений чоловік з тонким аналітичним розумом з жінщиною тихою, непоказною, з нехитрими, але міцними моральними догматами.

III

Інтрига роману, кажу, проста. Плошовський живе коло батька в Римі, коли тітка, стара матрона, улюблена в свого геніального племінника й перейнята планом оженити його, кличе до себе в Варшаву. Плошовський розуміє мету сього закликку, і дійсно першого ж вечора стрічає призначену йому дівчину — кузину Анельку. Се дуже молоденька дівчина, дуже гарна, щира, з невеликою освітою й нехитрим запасом традиційної моралі. Плошовський дуже гарно характеризує її разом з її матір'ю і своєю тіткою: “Який я чужий сим трьом жінкам, з котрих кожна знає десять разів менше від мене і разом з тим — десять разів більше від мене варта! Се якби книжки з невеликим властиво числом сторін, але повні ясних і простих правил, тимчасом як у всіх томах, з яких я складаюсь, нема і одної непохитної правди, і я перший готовий бути непевним щодо кожної”.

Анелька, чуючи над собою дозвіл старших, влюбляється в Плошовського всею силою щирої і молоді, неполамані натури. Плошовському вона також подобається дуже, як ніхто, і він, спочатку так скептично успособлений до матримоніальних планів своєї тітки, приходить до заміру освідчитись Анельці, але відтягає, щоб не втратити тих втіх, які дає йому се становище, се тріпотіння серця перед рішучим моментом. Се все перериває звістка про тяжку хворобу його батька; Плошовський летить до Риму, не освідчившись, лишаючи Анельку в непевності. Батько дійсно вмирає за якийсь час, Плошовського, пригнобленого жалем по батьку, забирає до себе пані Лавра Девіс, приятелька його батька, італіянка, ідеал античної краси, але цілком позбавлена всяких духовних інтересів. Кінчиться рома-

ном, що цілком затягає на якийсь час Плошовського, постать Анельки зникає в його серці, хоч чисто фізіологічний роман з Лаврою не може його задовольнити. “За Анельку я силкуюся забути, бо спогад про неї наганяє на мене нудьгу, чи краще — не можу я собі дарувати, як згадаю за плошівський (в С. Плошові) епізод свого життя; один раз здається, що я її не вартий, інший раз — що був осел і просто грав дурну ролу перед дівчинкою, подібною до тузина інших”. З сеї інерції виводить його лист тітки, що просить якось розв’язати напружене становище Анельки, а разом згадує про лицяння її давнішого адоранта п. Кромницького. Ся згадка б’є по нервах Плошовського так, що зараз відписує, жадаючи Анельці щастя з Кромницьким. Але розбуджена фантазія не могла вже відірватись від Анельки, і Плошовський приходить нарешті до переконання, що не може зректись Анельки. Поки його інертна вдача прийшла до активності, було вже пізно; Плошовський пробує якось відвернути замірений шлюб Анельки з Кромницьким — дарма, вона не схотіла ламати слова. Почалось блукання по Європі, що тяглося близько року і нічого не помогло Плошовському; думка про Анельку сиділа в ньому нерозлучно, і він кінчить тим, що їде у Плошів, де Анелька гостювала у тітки, вже як пані Кромницька. “У мене нема жадних переконань, жадної віри, жадних основ, жадного ґрунту під ногами, — зауважує Плошовський, — все виїла в мені критика і рефлекс. В мене є тільки природжені життєві сили і сі, не знайшовши виходу, сполучились в чутті любові до сеї жінчини. І я вхопився за сю любов, як тонучі хапаються за соломинку. Як і се втече з моїх рук, перестану існувати”. І тут же він спостерігає: “Якби вона сьогодні стала вільна, я взяв би її не вагаючись; але якби вона зовсім не виходила заміж — хтозна... Мені сором сю гадку висловити, але вона, може, була б для мене менш пожаданою... Сили мої повинні були знайти якийсь вихід, — повторяє він ту ж думку на іншій місці, — і як не знайти його ані в науці, ані в праці, потекли, як потік одним руслом, — коханням. Тільки потекли вони задля нервів, каламутно, бурхливо, криво — перш за все криво...” Криво — бо він не взяв її, коли міг відносини свої до неї устави́ти просто і щиро. Але спочатку сього він не робить трудно́сті, він ставить собі метою вернути їй любов, стати для неї найбільш жаданим, найбільш любим, нарешті перемогти упередження супроти розводу. Анелька вийшла без любові, не любить і не поважає свого чоловіка, шляхтича-афериста, що возиться з якимись поставками в Туркестані і для них спродав зараз жіночу маєтність, яку вони уважали за точку честі в своїх руках утримати, — тож Плошовський певний, що дійде свого; на його переконання, жінчина не може противитися чоловікові, якого любить. Анелька дійсно любить Плошовського, але над нею тяжить тепер обов’язок подружжій. Даремні всі заходи Плошовського, щоб сеї обов’язок знищити в її очах. “Виправдати все можна, — відказує вона на його софізми, — але як робиш зле, сумління скаже все: недобре, зле, і нічим

не дасть себе переконати”. Вона не може навіть дозволити собі признатись, що любить Леона, слово “розвід” її лише обурює, а всі заходи Плошовського з такою енергією і силою відбиває, що аж дивно для такого покірного і тихого створіння. Плошовський почув себе побитим, побачив, що всі його психологічні рахунки не мають ніякої сили в сій сфері елементарних догматів, ясних і міцних. І він сам зрозумів причину. “Я знав, чи краще — чув, що я і Анелька — дві істоти так неподібні одна до одної, як мешканці різних планет... Тепер я розумію, на чому розбився: на тому, брак чого розпустив і розв’язав всі мої думки і разом став задатком смертельної хвороби, і став моєю трагедією на катехитичнім просторі її душі... Я не можу зрозуміти, як то можливо певне правило, хоч якою би авреолею давнини було воно оповито, не розглянути з усіх боків, не розкласти на частини, дрібки, атоми, розкладати доти, поки не розсиплеться порохом і не дасть себе наново зложити. Анелька зрозуміти не може, як можливо на правило, признане і релігією, і людьми, дивитись інакше, як на заповіт, для всіх обов’язковий”.

Плани Плошовського пропали, але разом з тим він відчуває, що любов до Анельки стала самотнім змістом його життя і без неї він жити не може. Правда, він признає за сею любов’ю хворобливий характер: в її більше болючого, гіркого, як щастя. Він не може помириться з думкою, що Анелька належить іншому, се приводить його часом до тяжких вибухів ремства і обурення, але ся любов — самотня річ, що прив’язує його до життя. Давніше сама думка про відносини платонічні здавалась йому смішною, а тепер він, як сам зауважує, зрікається любові для любові, а кінчить тим, що вертає до Анельки, щоб “її служити, ходити, як за малою дитиною, а в нагороду — хочу лише дивитись на неї... Поки в її тлітиме хоч іскра чуття до мене, я не піду, бо не можу піти, бо нема куди піти. Отже, вертаюсь, почну роздмухувати і гріти свою душу. Якби я сього не зробив, замерз би доконче”. Так душа, яку не міг задовольнити весь світ з своїм багатством безконечним, задовольняє маленьке місце в жіночій серці, серці жінчини, нічим не визначної і подібної до тузина інших. Переминяється з тим разом і характер любові; спочатку він плете сітку на неї, як на здобич, аби уловити її правдою чи неправдою, щоб задовольнити свій запал. Кінчиться воно ласкою, безкраїм жалем до сього бідного, щирого створіння, жаданням все віддати, аби її горе полегшити.

А горе її було немале; страшна душевна драма Плошовського викликає і в душі Анельки страшні страждання. Любов до Плошовського, почуття його муки з причини любові до неї, муки, що почасти була наслідком її ригоризму, коли не схотіла відмовити Кромицькому, вплив вибухів його ремства і обурення за її шлюб з Кромицьким — все се страшно мучило її й нищило здоров’я.

І от серед таких обставин приходить катастрофа. Кромицький застрілюється з powodu невдачі своїх афер, Анелька свободна, але вона тяжко хора [з причини вагітності]; вже перед смертю дізнається вона про смерть чоловіка і може признатись в любові своїй до Плошовського: “Може, я б

не повинна признаватись зараз по смерті чоловіка, але я можу вмерти, тому хочу сказати тобі тепер, що я дуже любила тебе, дуже любила”. Два дні пізніше вона вмирає. Плошовський їде до Риму і тут застрілюється. “Я міг би бути твоїм щастям, і став твоїм нещастям, — записує він на останній карті свого дневника. — Я був причиною твоєї смерті, бо якби був іншим чоловіком, якби не бракувало в мене основ життя, не впали б на тебе ті муки, що тебе вбили. Се я зрозумів в останні хвили твого життя, зрозумів і поклявся їти за тобою; я обручивсь з тобою на твоїм ложі смертнім, і тепер мій перший обов’язок — бути з тобою”. Смерть страшить його, «але як ти вмерла через моє “не знаю”, як же я можу зостатись тут жити?»»

IV

Сею психологічною драмою вичерпується зміст роману. Деякі побічні епізоди, як роман Плошовського з Лаврою, як любов до нього німецької артистки Клари Гільст, щирої й простої дівчини, що не пожалувала своєї репутації, аби його доглянути, коли лежав він хорий в Берліні, втікши з Плошова під впливом одного з своїх вибухів ремства й обурення, — такі епізоди змальовані коротко, так же, як і деякі другорядні особи роману; тому визначається він цілістю і єдністю форми. Що психологічний процес проведено натурально і глибоко, сказав вже я вище.

Але ми не можемо задовольнитися тільки тим, що талановитий автор щасливо розв’язав психологічну проблему в своїм романі. Від знаменитого літературного утвору ждемо ми ще чогось іншого.

Автор хотів дати антитезу духового нігілізму fin du siecle [кінця століття] і елементарного катехізму традиції. Катехізм устояв перед атаками нігілізму, узброєного всім блиском природженої талановитості, світовим досвідом і останніми словами сучасної культури. Показалося, що бездогматність не переможе догмату, що спостереження, зроблені на ґрунті безпринципного життя, не можна прикласти до людей з догмами. Се так, але чи побідив догмат? Я думаю, автор не задовольнявся лише першим результатом, що він не хотів представити Анельку в ролі обложеного міста, де оборонці погинули від трудної облоги, а не здалися. Для нього, безперечно, Анелька є типом позитивним; він малює її фарбами ідеалу жіночого (чи справедливо — про те буде ще мова), ми ждемо, що вона не тільки відіб’ється від бездогматного чоловіка, але й сама вплине на нього, зацепить в ньому своє життя. Думаю, що й автор хотів цього, але мені се не ясно, я не бачу цього, а розмірковуючи, думаю, що цього нема.

Чи вплинула Анелька, чи любов до неї, на світогляд Плошовського? Він зауважує якось по дорозі, що “більшість його давніх поглядів подерлась на шмаття, як стара одіж”, що він стоїть на границі містицизму, але се не показує переміни. Треба пам’ятати, що Плошовський — “скептик в квадраті”, що і свій скептицизм приймає скептично; він не матеріаліст чистої води, він не негує ідеального змісту життя, він тільки в собі його

не має, та й і не набуває. На початку свого дневника він записує: “З сього не виходить, щоб я був атеїстом, ні! Давнішими часами, як хто не признавав духу, то казав собі — матерія, і тим себе заспокоював. Тепер тільки самі задавнені філософи стоять на такій задавненій точці... Тепер мені легко буде представити становище свого розуму. Ось воно: не знаю, не знаю, не знаю!” А коли він вмирає тому тільки, що не може пустити Анельку саму в ту пільму загробну, про яку так само нічого не знає, як і давніше, і записує: “що більш я боюсь, що більше я не знаю, то більше не можу пустити тебе саму, не можу, моя Анелько, й іду”... Він як стояв на границі абсолютної неґації і містицизму, так і зостався, справедливо зауваживши, що “ніхто не стоїть так близько до безодні містицизму, як крайній скептик”.

Але, може, переміна перейшла поза теоретичним світоглядом його в сфері практичній? І тут не бачу я переміни. Правда, відносини його до Анельки перемінились, але перемінились під впливом обставин зверхніх. Він і давніше не обмежувався чисто зоологічними вражіннями; він уважав ще давніше, що є різниця між ними і античним чоловіком, що сучасний чоловік має в душі своїй, як він каже, багато горичних вивертів. Такою гориною було почуття ласкаве, жалібне до Анельки, але й се почуття не видаляє егоїзму з його любові до неї. Платонічність її не була послідком переміни у Плошовського духового організму. “Я знаю добре, — записує він недовго перед кінцем, — що я обіцяв (вище він се об’ясняє так: я зрікся цілого щастя, щоб одержати хоч половину, а захотів ліпше хоч так володіти Анелькою, як не володіти зовсім). Непохитна воля Анельки виключає всяку можливість прояву моєї злої чи доброї волі”. Правда, можна б ще сказати, що Плошовський міг зле аналізувати своє становище духове, не помічає тих нових елементів, що в ньому з’явилися за час тих тяжких мук духових, але сього не видко з фактів, з тих вражінь, які він протоколізує. І коли він на свою любов, на її неоторний характер дивиться як на випадок хоробливий, я думаю, що то була правда.

І от, передумуючи, я думаю, що нігілізм був відбитий, мав фіаско, але догмат не переміг його, не опанував ціною тих всіх мук душі Плошовського, що Анелька вмерла даремно.

V

Вмирає не тільки Анелька, вмирає й Плошовський, і його смерть і здається мені найбільш ясним доказом, що догмат не виграв своєї справи цілковито. Як кажу знову — Анелька є тип позитивний, ідеальний; дійсні ідеали повинні бути ідеалами життєвими, вести не до нірвани, а до життя. Ціною смерті Анельки, сподівалися б ми, хоч би Плошовський був вирятуваний для оновлення, для нового життя на ґрунті тих догматів, задля яких вмерла Анелька. А він вмирає. Що ж — або ті догмати не мали в собі життєвої сили, або вони не зробили впливу на Плошовського, і Анелька вмерла даремно.

Чому вмер Плошовський? Може, він не міг оновитись? Правда, се було створіння здегенероване, хоробливе закінчення роду, що повернув будні в свята, з занадто вражливими нервами, з ослабленою волею, з розстроєм духових сил. Але треба бути дуже великим фаталістом на ґрунті антропології, щоб не признати за ним жадної можливості життя, безповоротно записати його до *moriguri* [смертника].

Правда, він сам дивиться на себе безнадійно. Може, так дививсь на нього й автор, і єдине можливе, що міг дати йому, — се годна смерть. Але коли се хоробливий суб'єкт, цілком не здатний до життя, вся його трагедія тратить свою ціну, стає психологічним експериментом. І знову скажу — Анелька вмерла даремно. Чом — над сим ще подумаємо.

Чому автор перервав сі два життя саме тоді, коли вони могли дійти того, про що марили? Чи, може, Плошовський міг любити так Анельку тільки доти, доки він не міг нею заволодіти? Чи, як я сказав, автор не уважав можливим Плошовського оновити? На се годі відповісти.

Ще увага. Трагедія Плошовського перейшла на ґрунті неправої любові. Він сам прийшов до переконання, що неправа любов — або підлота, або велике нещастя. “Чуття моє, — записує він, — якби не було беззаконне, стало б моїм спасенням, а тепер стало причиною зла... Трудно сю думку прийняти. Яким чином любов до створіння такого чистого, як Анелька, може споводувати зло? Та одне слово об'ясняє все — се любов неправа”.

Се друга проблема, яку по дорозі розв'язує автор, та сама, яку поставив в своїм романі інший великий майстер Слов'янщини — гр[аф] Лев Толстой в своїй “Ганні Кареніній”. Неправа любов для людей з догматами і готикою в душі не може бути щастям. Значіння сеї сторони Сенкевичевого роману зменшується тим, що один з акторів — хорий, ненормальний, здегенерований суб'єкт.

VI

Забравшись до нового роману, Сенкевич не зіставсь при попередній простій формі, в яку вложив він психологічну проблему “Без догмату”. Форму монологу переіменив він на оповідання, ввів багато сторонніх фігур і основну тему прикрасив кількома побічними епізодами. Не знаю, чи не був він до того примушений смаком громади, судом над першим романом. Одначе мушу признати, що скільки роман виграв в цікавості щодо читання і як картина суспільства польського, програв він в композиції своїй.

Справа йде в королівстві, недалеко Варшави. Станіслав Поланецький їде в маєтність Плавицьких; се молодий ще чоловік, коло 30-ти літ, “аферист” професією, як казали. Потомок значного, маєтного шляхетського роду, він дістав після своєї матері тільки незначний, як на погляди тих аристократичних сфер, капітал, вдався в технологію і, проживши довший час за границею, в спілці з спольщеним чехом Бігелем, заснував торговельну фірму, якусь

контору комісійну для всяких грошових операцій. Щоб вложити свою часть в се підприємство, їде він до п. Плавицького, видерти в нього гроші, що позичила йому його мати. Але тут була й інша думка: Поланецький був в тій стадії, як каже автор, коли необорно тягне чоловіка до будування власної родини, а його знайомі дами вихваляли йому Мариню Плавицьку, як дуже гарну пару, і йому хотілося на власні очі її побачити. Мариня дійсно подобалася йому, і вони за один день встигли познайомитись добре, але, злякавшись, щоб не подумав він, ніби вона хоче тим уласкавити вірителя, Мариня різко переменяє своє поведження, а тим часом п. Плавицький показався таким необорним блягером в справі позички, що розгніваний Поланецький дав слово продати свої претензії до п. Плавицького першому жидові, аби той його допік, і гостро висловившись перед Маринею, поїхав. Хоч він не перестав розуміти, що Мариня подобалась йому більше, як яка інша дівчина, і підходить йому до пари, але він гнав від неї всяку думку, і дійсно продав свою претензію молодому адвокату-спекулянту Машкові, а разом відрікся і від дівчини, коли Машко сказав, що вона йому подобається, і спитав, чи не має яких планів на неї Поланецький.

Після сього треба було уважати справу загребленою, але вражіння, що зробила Мариня, не пропадало в Поланецького, а як довідавсь він з одного листа Марині, що і в її серці почалось було кохання до нього, він почув, що любить її всею душею. Але як Мариня дізналась про останні вчинки Поланецького, що “він відняв у неї її любимий КШемень (маєтність) і післав її натомість жениха”, те чуття перейшло на остру ненависть до Поланецького, і коли він за посередництвом своєї знайомої і приятельки Марині пані Емілії пробував знайти знову якусь стежку до її серця, всі ті заходи показались даремними, хоч і за п. Машка Мариня не схотіла вийти. Поланецький пробував задавити в собі сю любов, і то коштувало його великих мук. Аж несподіваний і надзвичайний випадок переменяє сю трудну ситуацію. У пані Емілії є дівчинка Літка, надзвичайно гарне і добре дитя, але безнадійно хоре астмою, улюблениця Поланецького. Довідавшись, що Поланецький любить Мариню, дитина (їй було щось років 12) ремствує, але, прийшовши до переконання, що любити значить жадати щастя тому, кого любиш, перед своєю смертю просить і бере слово від Марині, що usługувала їй разом з Поланецьким, що Мариня вийде за нього. Мариня бере сю обіцянку поважно і після сього уважає себе за обручену Поланецькому. В тому ж сі клопоти про життя Літки, її смерть — ослабляють його чуття до Марині, а така нагла переміна в відносинах Марині до нього ображають його: на його думку, свідчать про якийсь сухий характер, якусь риб'ячу натуру. Правда, поновивши відносини свої до неї, він підпадає знову чарам, які мала її особа над ним несвідомо, інстинктивно, та він чує, що в його чутті вийшла переміна, що нема вже в ньому того одушевлення, тої адорації до неї. Але той несвідомий потяг до неї і разом міркування про

її характер наводять його до думки, що йому треба з нею оженившись, і він освідчився і одружився з нею. Рівночасно і другий конкурент п. Машко жениться, без любові, з відповідною партією.

Поланецькі їдуть по весіллі в Італію; дальший основний інтерес роману лежить в психології їх обопільних відносин родинних, але сама пара ся з своїм життям не займає вже центрального місця. Натомість головну увагу читача забирає роман Завиловського, офіціаліста з контори Бігеля й Поланецького, якого застають Поланецькі там, вернувшись з своєї вандрівки по Італії до Варшави. Завиловський — потомок значного роду, син божевільного, марнотратного й цілком збіднілого батька, чоловік з енергічним і щирим характером і талановитий поет. Він близько сходиться з родиною Поланецьких, а ті знайомлять його з родиною Основських, що познайомились з ними в подорожі італійській. Зацікавлена славою і оригінальністю Завиловського, п. Основська вигадує проект оженити його з своєю кузиною п. Лінетою, гарною дівчиною з репутацією артистки. Показалось потім, що п. Основська мала тут свій особистий інтерес — вона мала адоратора п. Коновського, дурня цілковитого, але надзвичайно гарного, що забрав був в голову оженившись з Лінетою і тишивсь її симпатією, отже, треба було п. Основській Лінету десь з рук зіпхнути, щоб Коновського коло своїх ніг задержати. План п. Основської вже несвідомо піддержали інші — тітка Лінети, препорожня претензійна баба, а також й п. Поланецька, увірувавши, що ці дві особи артистичні, — Лінета і Завиловський будуть найліпшою парою. Неустанне накручування думок тієї пари на се переконання приводить нарешті до того, то Лінета з Завиловським улюбляються собі; особливо Завиловський, що вкладає в се кохання всю силу і щирість своєї душі, весь міцний розмах своєї поетичної вдачі. Молодята заручені, й Завиловський раює, коли одного красного дня п. Основська несподівано застає Лінету в обіймах свого безголового Антіноя* — Коновського. Замірений шлюб розривається, і Лінета їде за кордон як суджена Коновського. Завиловський, довідавшись про се, стрільнув собі до лоба, але зостався живий: його далека родичка, також Завиловська (тяжко і безнадійно закохана колись в Плосовським), бере його під свою опіку, з пожертвуванням піклується коло його здоров'я, записує йому свій великий маєток, — все, щоб виратувати для громади той поетичний талант, але дарма: Завиловський хоч зостався жити, але та куля знищила його талант, обернувши його в напівдіота. Покараними вийшли й інші актори сеї трагедії — шлюб Лінети з Коновським не прийшов до кінця; п. Основський застав і свою жінку з Коновським; Лінета зостається розбита скандалом в зневазі; Основський розходиться з жінкою, хоч з часом, не перемігши своєї незвичайної любові до неї, вертає знову.

Ся сумна трагедія, широко розказана, займає, як я сказав, більшу частину другої половини роману; поки на передній сцені крутяться її актори, перед очима читача проходить тим часом, в антрактах і епізодах психологічна драма

родини Поланецьких. Шлюб був вінцем, що закінчив будову Поланецького, і він переходить на задоволеного буржуа. Його грошові справи йдуть дуже добре — щаслива спекуляція з хлібом під час останнього неврожаю в Росії, спадщина по одному приятелю — роблять Поланецького багатим чоловіком. Він задоволений своїм розумом, своїм успіхом, і щасливе подружжя додає йому втіхи і вдоволення. Але родинне життя не було так щасливе, як здавалось. З того часу, як Мариня стала власністю Поланецького, вона в значній мірі втратила свою попередню ціну в його очах; відносини зложилися так, що Поланецький ласкаво приймав любов і адорацію від своєї жінки, тільки, і се відчувала його жінка в глибині свого перейнятого любов'ю серця. Надзвичайне здивування, одушевлення, яке будила Мариня своєю духовою красою в більш чулих натурах, як Завиловський, або маляр Свирський, тільки ясніше визначали те легковаження у Поланецького. Аж його задоволеність, його буржуазна рівновага духова впала разом, як будова з карт. Причиною були відносини Поланецького до жінки його знайомого — Машка; сю паню зневажав він завжди, як ляльку без розуму і серця, автомата з вивченими правилами т. зв. світа, але чув завжди на собі її чари, якийсь зоологічний потяг до неї. І от в часі незвичайно щасливого родинного життя, коли ждав першої дитини від жінки, він несподівано зводить п. Машкову, зводить проти її волі енергією свого потягу до неї. Сей переступ тривав дуже коротко, його зараз же заступила з побільшеною силою зневага до його жертви, але сього було досить, щоб розвалити всю моральну будову п. Поланецького; для чоловіка так задоволеного собою, своєю перевагою над оточенням, своїми міцними принципами, — се був, дійсно, випадок страшний, і в Поланецького починаються тяжкі муки душевні. Якраз в той час проходить останній акт сумної трагедії Завиловського, і Поланецький чує, що він нічим не вищий від мізерних морально індивідуумів, що є таким же актором в гидкій комедії життя. Під впливом сього він покоряється духовно, пропадає його пиха, і разом в очах його недосяжно високо підіймається моральна постать його жінки. Він вертається до тієї адорації до неї, яку будила в ньому колись панна Плавицька, і до якої примішувалось тепер чуття власної негідності. Тяжкий стан здоров'я Марині примушує його переживати страшні страждання, він боїться, що її смерть прийде карою за його переступ. Одначе роди проходять щасливо, і Поланецький вірить, що страждання моральні самі вже викупають вину переступу. Ся думка, позичена у жіноцтва, втихомирює його душу. Тим часом родинне життя Поланецьких стає надзвичайно гармонійним і щасливим, і завершенням того щастя стає Кшемень — та втрачена через Поланецького улюблена маєтність Марині, де похована її мати, де сама вона господарювала в свідомості господарської місії польської: Поланецький купує його після банкрутства Машка. “Родина”, що поповнилася тепер молодим Поланецьким, переїздить на село, Поланецький готується до ролі господаря, і на сьому

кінчиться роман. “Із того часу потекло їх життя не без клопоту, але і в тім житті було більше меду, як полину. І автор сієї книги пив той мед — силою фантазії”, — тими словами закінчує автор.

VII

Такий головний зміст, основна схема роману, кажу — головна, основна, що роман взагалі визначається багатством змісту, числом осіб, з-поміж яких декотрі змальовані дуже старанно, *son amore* [з любов'ю]. Але головна вага лежить в тій парі — Поланецького і Марині, і властиво в їх внутрішньому житті. Як і в попередньому, і в сьому романі ставить автор психологічні питання, і тут, як там, виступає пара — чоловіка і жінки, їх антитеза, їх обопільний вплив. Більш того — ця пара в певній мірі нагадує нам попередню, — і тут побіч чоловіка з його чуттям переваги і з тим разом з різними хибами виступає ідеальний жіночий характер, і перед ним нарешті, в переконанні його вищості, схиляється чоловік. Тільки відносини не ті — в попереднім сі два характери виступали в боротьбі, в сьому — в спільнім житті подружжям. Се якби продовження “Без догмату”, коли б перероджений Плошовський переходив своє дальше моральне виховання під впливом Анелі. Мариня й є властиве нове видання, трохи відмінне — Анелі, але новому акторові — Поланецькому надає автор міцну, енергічну організацію фізичну, більш здатну до дальшого морального уссовершення. Розвиваючись на ґрунті відносин подружних, психологічний процес роману нагадує другу пару з тієї ж “Анни Кареніної” — Левика і Кира, тимчасом як Плошовський з Анелею пригадували нам Анну і Вронського.

Головною постаттю в романі застається увесь час чоловік — Поланецький, так, як і в попереднім романі. Потомок збіднілого роду, з добрим здоров'ям, з великою енергією і духовою рівновагою, він виходить на стежку практичної діяльності. Правда, він не заставався цілком глухим до тих питань, які один з поетів назвав “клятими”, тільки вони не займали в його житті першорядної ролі.

«Я не аналізую життя, бо в мене нема на те часу, — каже Поланецький Марині на початку свого роману. — Коли мені добре, от як в сю хвилю, я чую, що мені добре, а як погано, то чую, що погано. Але п'ять чи шість літ тому було не так. Була у нас купка людей, що збиралися міркувати про значіння життя... Але нарешті я зауважив дві речі, перш за все — що мої бельгійці (товариші) не приймають всього сього так до серця, як я — ми наївніші. Друге — що в мене пропадає охота до роботи, й я стаю немічним і безсилим. Тоді я взяв себе в руки і з усіх сил почав красити тканину. (П., нагадуємо, був технологом). Потім я сказав собі так: право се — життя природи, життя розумних чи дурних, все однаково, се так. Жити — значить взяти від життя все, що воно може дати. І я хочу взяти децю. Правда, Васьковський каже, що ми, слов'яни, не можемо обмежитись на тім, але се тільки слова. Що на одних грошах обмежитися не можемо, з тим мусиш так-сяк миритися. Але

я сказав собі, що окрім грошей є ще дві речі; спокій і — знаєте ще що? — Жінчина. Треба, щоб чоловікові було з ким всім тим поділитись. Потім прийде смерть — добре! Але де починається смерть, там кінчиться людське розуміння. “Се до мене не належить”, — як кажуть по-англійськи».

Сі слова дуже характерні. Філософія Поланецького дуже проста, бо зводиться до негації всякого теоретичного об'яснення життя. Він уважав себе скептиком, скепсис знищив у нього, як і у Плошовського, традиційний катехізис, але скепсис сей був неглибокий. Не діждавшись від філософії роз'яснення основних проблем життя, він просто махнув рукою і на філософію, і на проблеми, і став жити просто життєвими інстинктами. Справедливо автор надає йому “духову інертність”. Се людина з малорозвиненим духовим життям, духовими потребами, зате здорова, енергійна, з міцними мускулами, з охотою до діяльності. Він не буде шукати мети до діяльності, як Плошовський, а своїй роботі шукатиме теоретичних підвалин, об'яснень. Одно слово — се інша глина, ніж Плошовський — дегенерат, се свіжа і малокультивована ще сила. Він і сам в певній мірі се розуміє. “Він переймався навіть гордістю, коли прирівнював себе до Плошовського... “Ну, я із іншого металу”, — думав з якимсь задоволенням П., але часами, пригадуючи фігуру Плошовського, благородний, елегантський і разом з тим енергійно сформований профіль, його освіту, тонкий і гнучкий розум, нечуваний талант — притягати до себе людей, і особливо жінок, то в голову йому впадала думка, що вже ж таки він, Поланецький, не такий елегантський тип, менш культивований і взагалі людина, вироблена з більш простого матеріалу. Тоді він казав собі, що, очевидно, в сучасних обставинах життя, при тій силі відпорній, якої воно вимагає, бути занадто філіграновим і фізично, і духовно — значить призначити себе на погибель”.

Для нього “дилетантизм, книжки, духовна сфера — все се мало значіння окраси життя і не могло бути його ґрунтом”. Таким ґрунтом якийсь час була для нього його фірма, але з часом ся сфера показалаь йому “дріб'язковою, тісною”. “А як справи фірми не могли заповнити його життя, а дилетантизмом заповнювати його було небезпечно, треба заповнити чимсь іншим, витворити новий світ, нові обов'язки, відслонити нові перспективи, а на те була одна мета — оженились”.

Так просто розв'язував собі життєві проблеми Поланецький. Правда, він розумів, що з таким легким багажем інтелігентному чоловікові жити не випадає, і він все збирався “подумати про все інше” — “себто за відносини до віри, людей, землі, жінчини”, або, як він на іншому місці формулює, — “урегулювати свої відносини до себе самого, до людей і до Бога”. Але се все не тяжіло над ним, і він міг собі спокійно відкладати на інший час розв'язання питання, “що він повинен робити і що — ні”. Се вироблення світогляду і є головна задача роману, але сей процес не вияснений досить виразно. Чи тому, що автор не боявся давати таке місце психологічному

аналізові, яке дав в попереднім романі, чи тому, що в малокультивованім мозку Поланецького сей процес не переходив так ясно і виразно, а принцип з'являвся послідком сумування більш-менш несвідомих вражінь?

Спочатку Поланецькому здавалось, що відносини до себе й до людей вияснені: “в нього є жінка, робота і будучність. Щодо людей, громади, то хоч він часом і позволяв собі критикувати її, часом сміятися, але чув, що в глибині душі її любить, що навіть якби й хотів не любити, не може, що якби для неї треба було йти в огонь і воду, пішов би — значить, і з сього боку все було вияснено. Зоставались відносини до Бога”. Сі були уяснені не якимсь логічним процесом, не поривом чуття, а прикладом тих людей, кому віра була основою втіхи і спокою життя, й кого Поланецький бачив навколо себе. “Властиво кажучи, — зауважує автор, — скептиком він не був. В душі в нього навіть жив жаль за релігійними чуттями, і як він до них не звертався, то тільки тому, що відзвичаївся від них, тільки через свою інерцію духову”. Приклади людей навернули його, й не без здивування читається, що недавній скептик виступає вже як чоловік релігійний. Після сього Поланецький міг уважати свою філософічну роботу скінченою, і він згорда поглядав навколо. Показалося, одначе, що відносини його до себе і людей не були ще вироблені. Переступ відкрив на те очі Поланецькому і навчив його менше цінити себе і свої сили, бути обережнішим в осуді людей і вище ставити найкращу людину з світу людського, яку бачив, — свою жінку.

VIII

Хоч духове життя пана Поланецького можна уважати основною задачею роману, на першім місці, одначе, стоять його відносини до жінки — Марині. Тож і ми повинні приглядітись до сеї фігури. Як я сказав вже, нагадує вона дуже Анельку, але в формі оповідання міг автор далеко ліпше фігуру Марині обмалювати. Та і сей характер визначається простотою. Коротко і докладно характеризує його сам автор: “Вона належала до тих простих жіночих характерів — і досі ще не рідких, для яких життя і обов'язок — те саме, які до ідеї обов'язку приносять не тільки добру, але й непохитну волю”. Дочка ледачого егоїста, вона від своєї нещасливої матері одідичила се почуття обов'язку, що й остається головним регулятором її діяльності. Мариня так оповідає якомсь про матір:

“Про шлюб вона написала таке, що я не чула ні від кого і не читала в жадній книжці: не для того треба виходити заміж, щоб щасливою бути, а для того, щоб виконати обов'язки, які кладе на тебе Бог, а щастя — то тільки додаток і дар Божий”. І коли супруже життя з Поланецьким не відповідає її надіям і ідеалам, вона тішить себе сією теорією матері. “Треба терпіти, і не то що не нарікати на теперішню долю, а ще дякувати Богові і Стахові (чоловікові) за те, що й така є доля. Як прийде велике горе й клопоти, треба їх потиху заховати в серці й терпіти довго, довго, хоч би цілі роки, поки не прийде ласка Божа”.

Ригоризм Марині не подобався Поланецькому. “Знаю я сі риб’ячі характери з холодним серцем, але з екзальтованою головою, з так званими правилами. Все для правил, все для обов’язків, нічого самостійного в серці. Я міг би здохнути коло її ніг і нічого не діяти, а як обов’язок звелить її мене полюбити, любитиме мене навіть справжньою любов’ю”, — міркував він після того, як Мариня так остро перемінилася, давши обіцянку Літці вийти за нього. Він і далі споглядає на неї згори, і відносини подружжі їх складаються, як каже автор, так, що Мариня любила, а Поланецький ласкаво дозволяв себе любити, приймав її адорацію й думав, що тим вже цілком виконує свій обов’язок до неї. Мариня журилася браком почуття, любові до неї, браком уваги до її чуття, до її духового життя, і лише переступ Поланецького переміняє сі відносини.

Такі відносини подружжі дуже характерні для Поланецького; вони показують її його малий розвій духовний, нездатність до розуміння краси моральної, до відчуження чужого чуття. З цього боку епізод з першим розривом Марині і Поланецького, полагодженим смертю Літки, здається мені шкідливим. В романі він закладає ґрунт під певну погорду Поланецького до Марині, а я думаю, що така погорда виходить з цілого характеру його, і прийшла б і без того. Отже, епізод сей шкодить розвоєві характеру. А, окрім того, він споводовує ще те неприродне провіденціональне полагодження розриву заповітом Літки, що робить недобре вражіння.

Я думаю, одначе, що місія Марині в романі не кінчиться на тому, щоб освітити перед нами один бік в характері Поланецького. Мені здається, слова, вложені в уста п. Ямишу, об’ясняють думку автора і ролю Марині: “Вони (жінки) сумлінням своїм вгадують, де лежить правдивий обов’язок, і серцем своїм направляють на сей шлях, а правдивий обов’язок, як і правдиве багатство, — се земля”. Хоч поворот до землі займає в романі важне місце, думаю, що сі слова можна взяти загальніше — жінки чують сумлінням і направляють серцем до обов’язку. То їх місія.

І, одначе, той важний психологічний процес в душі мужа Марині, його духове усвершення, дуже мало підлягав її впливу, хіба що в релігії, — та тут на Поланецького впливи йшли з різних боків; головна ж переміна відбулася в ньому через ту катастрофу, що викликали його власні вчинки, а без того чи не зістав би він як давніше “задоволеним з самого себе, свого обіду й жінки”, — як каже поет*.

Заговоривши про Мариню, мушу сказати ще про одну фігуру жіночу, тільки вже дитячу, Літку. Вона змальована незвичайно граціозно, якимсь етерним силуетом, але якесь ненатуральне вражіння робить її роля в романі Поланецького. “Поланецький не казав собі просто, — каже автор, — що Літка любила його, як жінчина доросла (та й справді, несвідомі почуття дівчинки чи й можна було так докладно характеризувати), але добре розумів, що було щось подібне, була справді жертва”. Ми знаємо, правда, що в спосібніших дітях чуття розвивається дуже рано, але Літка взагалі не робить

вразіння такої занадто розвиненої дитини. Коли додати до цього натякання на провіденціальну роллю її, висловлене устами Васьковського (“Щось було призначено їй, вона повинна се зробити — і доти не вмере”), і прийнято Поланецьким (“І ненароком повстало в нього питання: — А може, вона для того й жила?”), мушу сказати, що ся фігура більш шкодить композиції роману, аніж прикрашує.

ІХ

Обидва романи — се апотеоза жіноцтва, кадило, запалене на олтарі перед ідеальним жіноцтвом польським. На першій місці стоять Анелька і Мариня, але вони не самотні — пані Хвостовська, стара Плошовська, німкеня Клара і кілька другорядних фігур польської громади оточують їх; сам автор зауважує, що ті ідеальні фігури жіночі в польській громаді ще не рідкі.

Я згадав за Клару. Вона німкеня і в польську громаду попадає випадково, на час, тож в круг нашої аналізи не входить. Я зауважу, що се тип відмінний від жіноцтва польського і — вищий. Не вважаючи на її наївність, на одностороннє, виключне замилювання в музиці, а може, — й брак ширшого розвитку розуму, се людина, що сама собі робить дорогу в житті й не потребує, аби її вели під руку. Правда — її то полегшив артистичний талант.

Але вернімося до ідеальних типів польських. Сі ідеальні фігури змальовані більш-менш однаковими рисами. Віра в догмати морально-релігійні і непохитне почуття обов'язку, наложеного тими догматами, дуже розвинене чуття і щирість, правдивість — то головні і спільні їх ознаки. Як антитеза їм виступає група жіноцтва безпринципного, для якого одна мета в житті — втіха, а один страх — порушення громадських конвенансів. Не знаємо, чи то є вина автора, чи то дійсний факт, що польське жіноцтво укладається в таку нехитру схему і остається щодо різнорідності характерів так позаду громади мужеської.

Я не даремно сказав вище про кадило. Ідеальне те жіноцтво для автора є певного роду предметом культу. От як висловляється він в першій романі устами одного з позитивних типів — Снятинського: “Є одно, до чого я не приступаю з своїм скептицизмом, одно, чого я не критикую: як для інтелігентного чоловіка, для мене догматом є громада, як для чесного чоловіка — улюблена жінка”. І такі ентузіастичні відносини до жінки оправдує думка, вложена в уста іншого чоловіка і вище наведена: “Жінки чують сумніям і направляють серцем до обов'язку”. Чи направляють дійсно? На се трудно притакнути; вище ми приглядались і бачили того мало.

Ми віримо автору, що такі жінки існують в громаді польській; се доводить і реальність його жінок, — але думаємо, що він, може, занадто одушевлений ними, і ідеалами вони бути ще не можуть. Віра і почуття обов'язку — речі дуже добрі, тільки се, властиво, форма, до якої треба змісту; такий зміст дає освіта й свідомість громадська. Сього в жіноцтві Сенкевича ми не

помічаємо. Плошовський каже про Анельку, що вона десять раз менше знає від нього і десять раз більше варта. Що варта більше — се правда, і се дуже добре, але не завадило б їй не стояти так низько в порівнянні з освітою мужеською. Без того ті ознаки жіноцтва можуть стати так само формою для фанатизму, обскурантизму, соціальних правд. Бо Мариня так само могла б вичитати в нотатках матерних і увірувати в теорію шляхетської виключності, релігійного фанатизму, національного шовінізму, як вичитала теорію жіночої резигнації.

Тут друга вада — се брак самостійності, активності; жіноцтво се пасивне, — такий наслідок виховання. Воно призначене йти за чоловіком, під його рукою, воно може бути щасливим, коли йому пощастить, і нещасним, коли не пощастить, а зробити собі щастя воно не зможе. Се як квітки, що розцвітають під сяєвом сонця і пропадають від негоди. Так вмирає Анелька в колізії, так забиває себе навмисно тяжкою працею п. Хвостовська, вративши дочку; никла і терпіла мати Марині, до сеї ролі німого терпіння приготує себе й вона, якби не переміна в чоловіку. Се красно, поетично, але чоловік — не квітка. Ба, се ще й не ґрунтові квітки, а оранжерейні, призначені для теплої і комфортабельної атмосфери.

Не диво, що й чоловіки поглядають на жінок згори; в ентузіазмі вони збираються курити їм кадило, ставити їх на олтар, “підставляти їм під ноги свою славу”, “пестити їх, як дитину” (“Без догмату”), “носити їх за пазухою (“Родина Пол[анецьких]”), але не можуть з ними йти рука з рукою як товариші життєвим шляхом. Жінки сі не надаються до ролі товариша, спілняка ідеалів змагань і боротьби. І ми, милуючись тими гарними, поетичними постатями, пригадуємо собі фігури наших українських “непримиренних” в літературі і житті, що не вмирали, а боролись з життям, не терпіли, а робили.

Гарна Мариня, гарна Анелька, але ми бажаємо польській громаді кращого — жіноцтва не тільки морального, доброго, але й свідомого, освіченого, діяльного.

Х

Отже, перший догмат, виголошений устами п. Снятинського, нам не конче подобається. Ми хотіли б бачити жінчину не на олтарі, а на широкім шляху світового поступу. Але там польській жінчині ще місця немає. От що каже один з видатніших людей другого роману, маляр Свірський:

“Візьмем, наприклад, Завиловського і панну Костеллі. Він напрацювався з дитинних літ, бився доволі з всякими перешкодами, доволі надумався і дав щось світу, а вона? Чисто як канарка в клітці! Дадуть їй води, цукру і насіння, а вона має тільки дзюбиком перебирати своє жовте пір'ячко й цвірінкати. Чи не так? Ми страшенно робимо, пані Поланецька! Цивілізація, наука, штука, хліб і все, чим світ стоїть, — все се нарешті наша справа. А се робота величезна! За се легко казати, а підняти тяжко. Чи то

справедливо, чи натурально, що вас від того усувають, я не знаю і в сій хвилі мене не се цікавить, але взявши все під розвагу, застається вам одно — любити, — принаймні хоч любити вмійте!” Тільки!..

Другий догмат, вложений в уста Снятинського, як ми бачили, — то громада. Догмат великий і важний, коло нього хотіли б ми більше спинитись, та, на жаль, в обох романах він — наче бракує! Ціла антитеза з того боку заходить між сими романами і попередньою трилогією, де все крутилося коло справ громадських, патріотизму, національної боротьби. Се факт дуже характерний. Об’яснити його цензурними обставинами трудно, бо за політикою для громадських інтересів застається ще дуже-дуже широке поле.

Літерат Снятинський (“Без догмату”) — одинока особа, у якої громадська користь займає визначне місце, — є метою його діяльності. Але не можуть же громадські інтереси стати монополем писателів.

Громадський інтерес виступає часом і в інших, але дуже мало. Так різьбяр Лукомський і маляр Свірський мають певний краєвий патріотизм; стара Плошовська теж — дорікає братові, що той хоче віддати свої колекції Римові, а не своєму краєві; вона ж займається філантропією. Громадський підклад мають змагання декого з шляхти задержати при собі ґрунтові маєтності — се уважається за обов’язок. Ненароком чуємо, що один з Хвостовських укладає народну гігієну, і т. ін. Але се все або платонічно, або десь виступає на другім, на десятім плані, — не грає значної ролі в житті. Найвиразніше се дає себе чути на центральній фігурі другого роману, фігурі, що має представити собою сіль землі, надії польської громади.

Ми бачили, Поланецький ставив між дезидератами урегулювання відносин між іншим і до громади. Урегулював він їх просто тим, що любить громаду і радий при потребі для неї жертвувати. Не треба об’ясняти, що громаді від такої платонічної любові не тепло і не холодно, а жертви в критичний момент не заступають потреби неустанної праці громадської. В звичайнім, регулярнім житті Поланецького ми зовсім не бачимо громадського інтересу; він відступає на десятий план, і вся увага його лежить в збиранні гроша, в будові власного щастя і духового спокою. Правда, він підкладає й під се певну мету громадську. “Він бачив перед собою постать гарної і урівноваженої людини, доброго чоловіка, доброго батька, що робить і молиться, в свята водить дітей до костелу і живе життям незвичайно здоровим з морального погляду. Він думав, що громада, як числить більше таких членів, була б більше сконсолідованою і здоровою, аніж та, що складається з темних голів на споді, з софістів, дилетантів, декадентів і всяких подібних фігур з переверненим мозком — вгорі, або, як на іншій місці каже автор, — “від своєї громади вимагав він простоти, звичаїв суворих, переконаній міцно, що тільки на тім ґрунті можна розвинути в громаді здоров’я й силу відпорну”. Але не треба довго придивлятись, щоб побачити, що ся громадська мета грає ролю більш аніж другорядну в житті і діяльності Поланецького. Я наведу маленьку дрібничку. Аферист Машко

береться заповіт Плошовської, що віддала все майно на добродійні заклади, уневажнити на користь спадкоємців, між ними — і Плавицькі. Мариня не задоволена такою задачею — відібрати гроші у бідних, і ми можемо се зрозуміти. Але Поланецький, переказуючи Машкові погляд жінки, анітрошки не виявляє свого співчуття. Очевидно, громадський інтерес його не обходить.

Але і в Марині громадський інтерес — слабкий; в згаданім епізоді вона виступила, бо добродійність входила в зміст традиційного катехізму. Але та ж Мариня, поважаючи чоловіка за його практичний комерційний талант, не цікавиться знати, на чім заробляє капіталу її чоловік, в чім його діяльність. Мені пригадується маленька подробиця. Іде мова про той же тестамент Плошовської ще перед шлюбом Поланецького.

— Я хотіла б бути дуже багатою, — каже Мариня Поланецькому.

— Чому?

— Пам'ятаєте, ви казали, що хотіли б мати стільки, щоб заснувати фабрику і кинути фірму? Я запам'ятала се і як кожен має свої жадання, то й мені б хотілося мати багато, багато грошей!

Се подобало б ся її чоловікові, значить. Тільки!..

XI

Я назвав Поланецького надією громади. Так дивиться на себе не тільки він, але й сам автор.

В його романах, правда, відбивається лише маленька частина громади, так званий світ, де нема буднів, а самі свята, де віно в 30 тисяч мають за ніщо, той світ, де ми з вами буваємо хіба в незвичайних okazіях і, думаю, не дуже бажаємо бувати в ньому частіше.

Плошовський так характеризує польську суспільність: “Я не знаю, що властиво в нас є, але знаю, що ніде в світі не бракує так рівноваги в культурі ріжних верств суспільних, як у нас: з одного боку розцвіт, а може, й переспіла культура, з другого — абсолютне варварство і темнота... Севрський фарфор і проста глина, а посередині нічого, одно *très fragile* [дуже витончене], друге — *Ovidéve rudis indigestaque moles* [первісний хаос]. Очевидячки — севрський фарфор раніше чи пізніше поб'ється, а з глини будучість зліпить, що йому припаде до смаку”.

“Проста глина” — простонародна маса в романах не виступає, зате маємо розкішну колекцію ріжного фарфору. До сеї категорії передовсім належить Плошовський з своїм батьком, в другім романі йому відповідає Букацький, багатий колекціонер з манерою скептика, оригінала і вічного каламбуриста, якого сам автор зве “банькою з мила”. Сюди ж можна віднести професора Васьковського, старого дивака, месіаніста, з теорією світового призначення, молодших арійців-слов'янів і в першій лінії поляків до запровадження християнських принципів в громадське життя, і кілька другорядних фігур.

Друга група з тієї ж сфери — се аферисти, шляхтичі з “грошовим неврозом”, такий Кромницький, що мріє про мільйонові бариші з туркестанських поставок, і адвокат Машко, рагвеніє [вискочка], що грає ролю великого пана: заразом всіма способами змагається собі збити капітал, і кінчить тим, що втікає від вірителів.

Третя група — се егоїсти без совісті, що провадять життя трутнів в вічнім полюванні за втіхами; найбільш виразно виступає вона в другій частині Поланецьких — се група Основських і їм подібних. Се все не першорядна глина, але було б профанацією культури (як розуміти тут не матеріальну культуру, а сполучений з нею гармонічний розвій моральних і розумних сил чоловіка) уважати їх заступниками розцвіту або переспілості культури. Се наслідники нездорового життя громади, здегенеровані потомки грішних батьків. Се — *morituri* [смертники], фарфор, що має побитись.

Пізніше Плошовський зауважив між глиною і фарфором новий елемент — на сю думку навели його чотири брати Хвостовські, лікар, пивовар, книгар і комерційний агент, сини бідного шляхтича, повні енергії й відваги. “От, подумав я, — записує він, — люди, що не переучені і не блукають в пітьмі. Показується, що в нашій краю є люди, що можуть щось робити, що дають здорову каблучку між людяністю і варварством...”

В першій романі ся група виступає тільки на заднім плані, зате в другій вона займає перше місце в особі Поланецького, поруч нього — його компаньйона Бігеля. Уважаючи на те, з якою симпатією вимальовує сі фігури автор, прийдемо до переконання, що він поділяє погляди Поланецького на себе, що Поланецький, дивлячись на подібних собі людей як на підвалину здорової громади, висловлює думку самого автора.

Уважаючи на малорозвинене духове життя сеї групи, на легковаження навіть духової культури (пригадаємо погляд П-ого на “дилетантизм, книжки”), нарешті на цілковитий майже брак громадських ідеалів, ми не можемо дивитись на неї, як на найбільш пожаданий тип громади. Снятинський казав Плошовському, що з дітей подібних йому людей, як зостануться вони без усього, можуть вийти люди. І ми скажемо Поланецькому й Бігелю: “З ваших дітей, коли ви передасте їм свою енергію і здоров’я, а освіта дасть ширші ідеали і більший розвиток духовний, будуть добрі громадяни”.

Під категорію солі землі ми підведемо скоріш невелику групу аристократії талантів — се драматург Снятинський, маляр Свірський, різьбяр Лукомський, поет Завиловський; вони перейняті вірою і любов’ю до своєї діяльності, в їх брених, хоч і слабо здебільшого, якась громадська жилка. Більше б їй! А побіч сеї аристократії талантів ми жадали б бачити в різних сферах людей середніх, діячів практичних, але перейнятих громадськими ідеалами, людей з широкою освітою й широкими духовними інтересами.

Про жіноцтво ми казали вже. В романах воно виступає в ролі громадського сумління. Сьому сумлінню також треба освіти, свідомості, живих, світових ідеалів.

Нарешті — ще одна увага. У Сенкевича бринить злегенька месіаністична струна. Є у неї спеціальний речник — дивак Васьковський (“Родина Поланецьких”), але вона прокидається в речах і інших осіб.

“На світі треба чимсь держатись, а що в нас є? — метикує архіреальний Бігель; грошей в нас мало, розуму стільки ж, вміти як орієнтуватися в певнім положенні — мало, а отже, що є — тут наче ненароком, через якийсь настрої громадський щось або когось люблять, а як не люблять, то чують потребу того. Якийсь Машко, наприклад, на іншому місці був би першорядна шельма. А тут і падлюку пошкрябаєш і дошкрябаєшся до чоловіка. Доки у нього в серці є якась іскра, доти він і не справжня худоба; а є в нього іскра тому властиво, що він щось любить”.

Поланецький справедливо зауважив, що сі слова нагадують „наймолодших арійців” Васьковського. А нам здається се легким відгомонам месіанізму, чи національного містицизму — віри в виключну, вищу провіденціальну місію свого народу. Ми знаємо, що нема нації, в якій б сього не було; дужим націям воно шкодить, слабшим помагає в певній мірі, і здається воно нам загальним почуттям кожної нації, що вона має в собі життєві сили, сили оновлення. І як спільне се чуття всім народам, так спільна і дорога до життя, до оновлення — ясна і позбавлена всякого містицизму, дорога морального, розумного і економічного розвитку, розвою свободи і громадської солідарності.

10(22).IV, р. 1895

Владикавказ

Останні романи Г.Сенкевича. Читані в львівському “Клубі русинок” 14(26) і 17(29) червня 1895 р.

Виступ М.Грушевського, виголошений у два прийоми на зібраннях львівського “Клубу русинок” 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. Перша публікація: Зоря. — 1895. — № 14–17. Автограф з незначними редакторськими правками зберігається у фонді Василя Лукича: ІЛ. — Ф. 61. — № 119. За цим архівним примірником нескладно відновити первісний авторський текст, який має певні лексичні відмінності порівняно з першодруком: русизми “вопрос; релігійний” виправлені на “питання, релігійний”, слово “дюжина” двічі виправлене на “тузина”. Однак упорядник свідомо цього не робить, позаяк є підстави вважати, що згадані правки погоджені з автором. Таким чином, остаточним варіантом вважаємо саме першодрук.

Подається за першодруком.

с. 24 ...розпочав свою діяльність оповіданнями з сучасного селянського побуту... — у ранніх повістях та оповіданнях Г.Сенкевича зображується згасання патріархального побуту — “Старий служник” (1875), “Ганя” (1876), селянські долі — “Начерки вугликом” (1877), “Янко-музика” (1879) та ін.

...його звісна трилогія в часів Хмельниччини... — йдеться про історичні романи “Вогнем і мечем” (1883–1884), “Потоп” (1884–1886), “Пан Володимирівський” (1887–1888), в яких автор зображає визвольну війну українського народу з націоналістичних позицій консервативної шляхти.

с. 33 ...застає Лінету в обіймах свого безголового Антіноя... — Антіною — у грецькій міфології ватажок женихів Пенелопи, які вимагали її руки, поки не було Одиссея, найбільш родовитий і нахабний з-поміж них.

с. 38 ...“задоволенням з самого себе, свого обіду й жінки”, — як каже поет — М.Грушевський цитує XII строфу першого розділу роману О.Пушкіна “Євгеній Онегін”. В оригіналі: “Всегда довольный сам собой, своим обедом и женой”.

[Виступ на Шевченковому святі 1896 р. у Львові]

Цей текст — виступ М.Грушевського на Шевченковому святі у Львові, яке організували місцеві українські товариства в залі “Народного дому” 16 березня 1896 р. Вступне слово М.Грушевського повністю опублікувала газета “Діло”, Ч. 52 від 6 (18) березня 1896 р., С. 1–2.

Зберігся чорновий автограф тексту виступу — перша частина й остання сторінка: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 29–33; а друга частина від слів: “Треба признати, що Тарас добре розумів...”, без останньої сторінки: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 31–36.

Подається за першодруком.

с. 45 ...нашою піснею, нашою думою — у програмі цього вечора було багато солоспівів та хорових номерів, зокрема, М.Лисенка на слова Т.Шевченка:

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>Микола Жулинський</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:		
“Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ”	V	
<i>Галина Бурлака</i> . ЩЕ ОДНА ГРАНЬ ТАЛАНТУ:		
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК	XIII	
Розділ I. СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ	1	581
Для ювілею Івана Котляревського. <i>Desiderata</i>	3	581
Дріб’язок з російського письменства	16	585
Запомога письменникам	19	586
Останні романи Г.Сенкевича... ..	24	587
[Виступ на ШевченкОВому святі 1896 р. у Львові]	45	587
Поступова Польща..... ..	51	590
До справи Шевченкових провин	79	593
“Мужики”. Оповідання Антона Чехова	80	595
Перші проби [Володимир Темницький]	82	596
Перші видання “Енеїди” Котляревського	83	596
З татарських “легенд” Д.Маміна-Сибіряка	86	597
Новини російської літератури: Л.Толстой; Чехов... ..	87	598
“Мімочка заручена”. Ескіз В.Микулич	101	603
Літературна спадщина Альфонса Доде	102	603
Наталія Кобринська	128	606
Із оповідань Гната Потапенка..... ..	147	610
Із оповідань Франсуа Коппе	149	610
[Виступ на Шевченковому святі 1902 р. у Кракові]	150	611
Густав Флобер..Літературна характеристика	155	614
Варіанти до “Богданової могили” Шевченка	161	615
Микола Некрасов	162	616
Ювілей Льва Толстого	169	618
[Передмова до видання: Сельма Лягерлеф. “Королеви Півночі”... ..	171	619
Один з ніжинців	173	619
Передне слово [до книжки: оповідання марка вовчка..... ..	175	621
Світлотіні галицького життя. Лесь Мартович. “Забобон”... ..	177	622
Світлотіні галицького життя. Михайло Яцків. “Танець тіней”... ..	199	624
Українська література, її назва, розвій, періоди	213	625
Поезія Олеся	225	629
Перша редакція “Іродової мороки” Куліша	233	631
Невиконане побажання Марка Вовчка	237	632
В сімдесяти роковини смерті Шевченка на спомин його і людей, йому близьких	239	633

Розділ II. РЕЦЕНЗІЇ	241	634
Цупкий. Байки.	243	634
Н.Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривный”	244	635
Українсько-руські драми	249	636
“Жіноча бібліотека”. Видає Наталія Кобринська	257	640
“Для домашнього вогнища”. Повість Івана Франка	259	641
Осип Маковей. “Подорож до Києва”	266	642
“Мій Ізмарагд”. Поезії Івана Франка	269	642
М.Чернявський. “Донецькі сонети”	275	644
“Царівна”. Оповідання Ольги Кобилянської	277	645
“Залісся”. Повість Осипа Маковея	282	646
Іван Семанюк (Марко Черемшина). “Карби” . Новели з гуцульського життя.....	290	647
И.Стещенко. Иван Петрович Котляревский	296	648
В.Лесевич. Евгений Павлович Гребенка	301	650
Н.Петров. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского... ..	302	650
[“Шершень”]	303	651
Т.Шевченко. “Кобзарь”	304	652
А.И.Лотоцкий. “Демократическая литература ...”	305	653
Поезії М.П.Старицького.....	306	654
“Лис Микита”, з німецького переробив* Іван Франко.....	307	655
Твори Івана Котляревського	308	656
Твори Григорія Квітки-Основ'яненка	310	657
Розділ III. НЕКРОЛОГИ	311	658
[Промова над могилою д-ра Омеляна Огоновського]	313	658
Олександр Пипін. Некролог	314	658
Антін Чехов. † 2 (15)/VII 1904	316	659
Данило Мордовець. Некрологічна замітка	318	659
Смерть Толстого	320	660
Сумний Великдень	323	660
Пам'яті Лесі Українки	328	662
Над свіжою могилою	329	662
Розділ IV. ПО СВІТУ	331	663
ДОДАТКИ	467	692
[Щоденникові записи 1883 р. на літературні теми]... ..	469	692
Вступне слово видавництва [Передмова до видання: Гомерова “Одіссея” ...]	475	694
Перше видання “Енеїди” Котляревського	484	
По світу.	486	

КОМЕНТАРІ.....	581
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	700
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	734
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.....	743

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 11

Серія “Літературно-критичні та художні твори”

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”:
Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. — 2008. — 784 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-568-7 (т. 11)

Том 11 зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах відкриває серію “Літературно-критичні та художні твори”, до якої увійшли статті, виступи, передмови та рецензії М.Грушевського на літературні теми. Тексти, написані упродовж 1883–1931 рр., окреслюють читачеві позицію вченого щодо цілої низки літературних явищ і постатей кінця ХІХ—початку ХХ ст., визначають його роль у тогочасному літературному процесі. Також у томі опубліковане культурологічне есе “По світу”, в основу якого покладені враження від подорожей найвизначнішими містами Італії.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (15 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 63,7. Обл.-вид. арк. 60,0.
Додрук накладу 200 прим. Вид. № 4.
Зам. 290-8.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.